

PRZYŚLÓWKI POCHODZENIA TURECKIEGO W SERBSKO-CHORWACKIM

Anna Długosz

Każdy język w swoim rozwoju ulega obcym wpływom. Warunkują je: położenie geograficzne, historia, kontakty gospodarcze i kulturalne. Na formowanie się języka serbsko-chorwackiego miały w ciągu wieków wpływ języki sąsiednich narodów: włoski, niemiecki, węgierski, albański oraz turecki. Kontakty serbsko-tureckie zaczynają się z chwilą wtargnięcia Turków Osmańskich na Półwysep Bałkański. Trwające przeszło 400 lat wpływy tureckiego na język serbsko-chorwacki były wyjątkowo silne od samego początku, a więc od połowy XIV w. Z tego okresu pochodzi wiele tureckich wyrazów, poświadczonych w serbskich tekstach: amira ,emir‘, kadija ,sędzia‘, karvan ,karawana‘.¹ Źródłem zapożyczeń był głównie język administracji i język potoczny oraz pieśni i ludowa poezja muzułmańska.²

O stopniu asymilacji turcyzmów może świadczyć fakt, że dla wielu z nich (np.: bàkar ,miedz‘, köpča ,spinka‘, bubreg ,nerka‘, čekić ,młotek‘) nie ma nawet rodzimego odpowiednika. I chociaż jak twierdzi P. Skok, turcyzmy we współczesnym języku serbsko-chorwackim wykazują tendencję do zanikania³, to jednak ich liczba jest w dalszym ciągu bardzo duża. (wg. A. Škaljicia ok 7 000 bez imion własnych).⁴

Tureckie zapożyczenia w serbsko-chorwackim reprezentują pod względem gramatycznym prawie wszystkie części mowy (nie ma jedynie zaimków i liczebników) oraz liczne kategorie semantyczne: nazwy zawodów, ubiorów,

¹ *Stachowski, Sr.*: Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim, 1973, str. 8.

² *Hraste, M.*: Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku, str. 50.

³ *Skok, P.*: Prilozi proučavanju turcizama u srpsko-hrvatskom jeziku, *Slavia* XV, 1938, str. 169.

⁴ *Škaljić, A.*: Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku 1966, str. 23.

pokarmów i napoi, religijną terminologią muzułmańską, słownictwo związane z administracją, handlem, wojskowością, nazwy zwierząt, roślin itd.

Zgodnie z terminologią, używaną przez St. Stachowskiego pojęcie „turcyzm“ obejmuje każdy wyraz turecki, który przeszedł do serbsko-chorwackiego, bez względu na jego pochodzenie w języku tureckim, również zapożyczenia tureckie z języka arabskiego, perskiego, greckiego, języków romańskich.⁵

Badacze problemu (min. M. Adamović) skłaniają się obecnie ku tezie, że materiał językowy serbsko-chorwackich turcyzmów uformował się przede wszystkim pod wpływem kontaktu z dialektami bałkańskimi języka tureckiego, a nie jak przedtem uważano, z ogólnonarodową odmianą tego języka.⁶

W badaniach nad dialektami tureckimi wyróżnia się dziś dwie grupy: anatolijską i bałkańską czyli rumelijską. Dialekty rumelijskie obejmują dwie podgrupy: a) wschodnią (dialekty tureckie wschodniej i środkowej Bułgarii oraz okolic Adrianopola b) zachodnią (dialekty tureckie zachodniej Bułgarii, Macedonii, Albanii, Grecji i Bośni).⁷ Cechy dialektów zachodniobałkańskich wykazują również przysłówki pochodzenia tureckiego, będące przedmiotem naszej analizy.

1. Wygłosowemu literackiemu *t*, *-i*, *-u*, *-ü*, odpowiada w dialektach zachodniobałkańskich oraz w sch. zapożyczeniach *-i*:

HAKLI ,pravedno, praveden‘ (Šk.) < tur. haklı ,prawy, słuszny‘;

TURLI-TURLI ,raznovrsno, razno-razno‘ (Šk.) < tur. türlü-türlü ,w różny sposób‘; bałk. turli-turli;

ZORLI ,silan zdrav; teško, mučno, jako‘ (Šk.) < tur. zorlu ,gwałtowny‘.

2. Stosm. *-ö-* w 1 sylabie wyrazu w dialektach zachbałk. przechodzi w *-ü-* lub *-u-*, w sch. *-u-*:

ĐUTURE ,sve u cijelini, ujedno, odsjekom‘ (Šk., JAZU) < tur. göttürü ,hurtem, ryczałtem‘; bałk. g’ütürü.

3. Osm. *-u-* odpowiada w dialektach zachbałk. i sch. *-u-*. Czasami osm. *-u-* w sch. odpowiada *-o-*, co jest również zgodne ze stanem w dial. zachbałk.:

⁵ Stachowski, St.: Fonetyka zapożyczeń ..., str. 10.

⁶ Adamović, M.: O poreklu srpskohrvatskih osmanizama w: Južnoslovenski filolog, knj. XXX, str. 229-236.

⁷ Nemeth, J.: Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens, Sofia, 1956, str. 10.

AŠA-JOKARI ,dolje-gore, tamo-ovamo' (Šk.) < tur. aşıği - yukari ,mniej więcej, w przybliżeniu' ; zachbałk. ašag'i - yokari.

4. Osm. -i- w dial. zachbałk. najczęściej daje -ı-. W sch. występuje na tym miejscu -u-, co jest spowodowane brakiem w tym języku po zaniknięciu -ь- samogłoski bliskiej osm. -ı-. Czasami osm. -i- (zachbałk. ı) w sch. odpowiada -e- lub -a-:

HERVAKAT (ervakat) ,uvijek' (Šk.) < tur. her vakit ,stale, trwale', ar. waqt ,czas'+ pers. her ,każdy'; zachbałk. vakt;

LÁZUM ,potreban, potrebno' (Šk. JAZU) < tur. lazım ,potrzebny, nieodzowny'; zachbałk. lazım < ar. lazım ,potrzebny'.

5. Na miejscu osm -k- na początku sylaby w sch. i dialektach zachbałk. często występuje -ć- (Na końcu sylaby bez zmian):

AŠIĆÁRE ,otvoreno, jasno, očevidno, javno' (Šk.) < bałk. aşıćare; lit. tur. aşıķare < pers. aškar

6. Podobnie na miejscu lit. tur. -g- na początku sylaby w dialektach bałkańskich i w sch. zapożyczeniach występuje -đ-:

ĐENE ,opet' (Šk.); zachbałk. g'ene, đene; lit. tur. gene ,znów'.

7. Sredniojęzykowa dźwięczna afrykata -ɣ'- (g) wymawiana jest we współczesnym języku tureckim jako -j- (z silniejszą frykacją niż przy zwykłym -j-). Zapożyczenia tureckie w sch. mają w tym miejscu -g-, tak jak w dialektach zachbałk. Tylnojęzykowej dźwięcznej afrykacie -ɣ- (wymawianej w języku literackim z bardzo słabą frykacją, tak że na jej miejscu jest słyszalny „spiritus lenis“) odpowiada w dialektach bałkańskich i w sch. tylnojęzykowy eksplozjw -g-:⁸

BAJAGI ,tobože, kao da' (Šk., JAZU); zbałk. bayagi; tur. bayağı ,zwykły, przeciętny, powszedni' (ze względu na brak słownika gwar zachodniobałkańskich, formy zapożyczone z tych dialektów są rekonstruowane według cech podanych przez Adamovicia).

Badania nad zapożyczeniami osmańsko-tureckimi w języku sebsko-chorwackim, rozpoczął Vuk Stefanović Karadžić, zaznaczając w swoim Słowniku, wydanym w 1818 r. w Wiedniu, każdy wyraz, który wg. niego miał źródło w języku osmańsko-tureckim.

⁸ Adamović, M.: op. cit. str. 229-236.

W 1884 r. ukazał się słownik Đorda Popovića „Turske i druge istočanske reči u našem jeziku“.

Zapożyczeniom osmańsko-tureckim w językach południowowschodniej i wschodniej Europy poświęcił obszerną pracę F. Miklosich („Die turkischen elemente in den süd – ost und Osteuropaischen Sprachen – Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Russisch, Polnisch“).

Duży wkład w badania nad tureckimi zapożyczeniami w serbsko-chorwackim wnosi praca P. Skoka „Prilozi proučavanju turcizama u srpskohrvatskom jeziku“ (Slavia XV, Praha 1937-38).

W 1957 r. w Sarajewie ukazała się publikacja A. Škaljicia „Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine“ (II wyd. 1965 „Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku“).

Ciekawy materiał językowy z dialektu kosowsko-metochijskiego zamieszcza w swojej pracy „Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben“ A. Knežević. (Slavisch Baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelms – Universität Münsters (Westf) Veröffentlichung Nr 3 Meisenheim an Glan 1962).

Wiele uwagi problemowi serbskochorwackich turcyzmów poświęcił St. Stachowski: („Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim“, SFPS, t. VIII; „Turczyzny w Słowniku Jana Mikali“, Etimologija 1965, Materiały i issledowanija po indoeuropejskim i drugim jazykam, Moskwa 1967; „Die Turzismen in dem Slawenoserbiskij Leksikon“ aus dem J 1790, Slawica t. VIII, Debrecen 1968; „Fonetyka zapożyczeń osmańsko-tureckich w języku serbsko-chorwackim“ 1973; „Turkische Lehnwörter im serbischen Dialekt von Pirot“, Zeszyty Nauk. UJ, Prace Językoznawcze z. 111, 1992 r.)

Pełny wazak publikacji dotyczących turcyzmów zamieszcza St. Stachowski w swojej książce „Fonetyka zapożyczeń...“.

Bogatym źródłem turcyzmów są wszystkie słowniki języka serbsko-chorwackiego, od najdawniejszych, aż do współczesnych: Vrančića (1595), Jambrešića (1742), Broz-Ivekovića (1901), Rječnik JAZU (1880-195), Elezovića (1932-35), Vujakliji (1954), Rječnik SAN (1959-), Rječnik Matice Srpske i Matice Hrvatske.

Niniejsza praca jest próbą analizy fonetycznych i morfologicznych zmian jakie zachodziły w procesie zapożyczania przysłówków. Ze względu na ograniczoną objętość artykułu analiza semantyczna została tutaj pominięta.

Podstawowym źródłem materiału językowego, na którym została oparta analiza jest praca A. Škaljicia, „Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta“ G. Elezovicia, a także Rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU, Zagreb 1880-1954)

Materiał językowy obejmuje ok. 400 przysłówków. Większość z nich występuje powszechnie; są jednak i takie, które spotkać można tylko w dialekcie kosowsko-metochijskim np.:

NAFILE ,nekorisno, uzaludno‘ (RKMD) < tur. nafilie ,próżny, daremny; próżno, daremnie‘;

JAPMA ,natvoreno‘ (RKMD) < tur. yapma ,sztuczny‘.

Charakterystyczna jest również akcentuacja kos.-met. turczyzmów (na ostatniej zgłosce):

KOLÂJ (RKMD), KÒLAJ (Šk., JAZU) ,lako bez napora; lagan, lak‘ < tur. kolay ,bez trudu, łatwo, łatwy‘;

BAUSÛS (RKMD), BÂHUSUS (Šk) ,naročito, pre svega‘ < tur. bahusus ,szczególnie, przeważnie‘ < ar. bahusus;

ASLĪ (RKMD), ASLI (Šk., JAZU) ,upravo, zaist, vjerovatno‘ < tur. aslı ,podstawowy, zasadniczy, główny‘ < ar. aslī (aslyy).

Charakter zapożyczeń bezpośrednich mają tylko zapożyczenia leksykalne, które z kolei umożliwiają lub ułatwiają zapożyczenia wtórne w postaci głosek, fonemów, części słowotwórczych. Wśród zapożyczeń leksykalnych wyróżnia się:

1) zapożyczenia właściwe czyli obce wyrazy przejęte w postaci oryginalnej, z zachowaniem znaczenia i postaci dźwiękowej, lub nieznacznie przekształconej oraz hybrydy utworzone częściowo z obcego elementu, częściowo z rodzimego.

2) zapożyczenia semantyczne, w których słowo otrzymuje nowe znaczenie dzięki semantycznej i fonetycznej zbieżności z obcym wzorem.

3) kalki, utworzone przez dokładne odwzorowanie obcego wyrazu za pomocą rodzimych elementów językowych.⁹

Większość przysłówków została przejęta z tureckiego w niezmienionej formie, z uwzględnieniem rodzimej fonetyki np.:

BILE ,čak staviše‘ (Šk.) < tur. bile ,nawet, jeśli nawet‘ HIČ ,ništa, nikako‘ (Šk., JAZU) < tur. hiç ,nic, wcale nie, bynajmniej, całkiem nie‘ < per. hič

⁹ Słownik terminologii językoznawczej, K. Polański, H. Wróbel, str. 340-341.

SALT ‚samo‘ (Šk., JAZU) < tur. salt ‚tylko, jedynie‘.

W pozostałych przysłówkach dają się zaobserwować drobne innowacje fonetyczne, dotyczące systemu spółgłoskowego i samogłoskowego. W większości leksemów zostało również zachowane wyjściowe znaczenie (tylko 15 na ok. 400 badanych leksemów ma inne znaczenie) Niewielkie różnice w kategoriach gramatycznych związane są z tym, że we współczesnym języku tureckim części mowy nie uformowały się jeszcze ostatecznie. Istnieją całe grupy słów, które mają charakter przechodni między dwoma lub trzema kategoriami np. przymiotnik-przysłówek, rzeczownik-przymiotnik-przysłówek.¹⁰

Zmiany w zakresie fonetyki

Zmianom w systemie samogłoskowym zapożyczonych przysłówek towarzyszyły następujące zjawiska fonetyczne:

1. Harmonia wokaliczna.

Proces ten polegający na ujednoczeniu samogłosek pod względem miejsca artykulacji obserwujemy zarówno w tureckim języku potocznym i dialektach, jak również w serbskokochochwackich zapożyczeniach z tureckiego.¹¹ (e-a-e > a-a-a):

BARÂBÂR ‚uporedno, zajedno, jednako, isto‘ (Šk., JAZU) < tur. beraber; dial. barabar ‚razem‘ < pers. berâber (bar-â-ber).

2. Dysymilacja samogłosek a-a > a-e:

ADŽEBA izraz sumnje ‚da li?‘ (Šk.) < tur. acaba ‚w zdaniu pyt. wyraża wątpliwość, zaciekawienie‘ < ar. agaba Acc. od agab (tur. „c“ czyt. „dż“)

3. Obniżenie artykulacji i, t > e.

Zjawisko to zachodzi głównie przed spółgłoskami płynnymi. Występuje w gwarach tureckich oraz w sch. zapożyczeniach:¹²

BENEFİSİLE ‚lično‘ < tur. binefsihî; zachbałk. benefsihi ‚osobiście‘ < ar. binafsihi; wygłosowe -ihî > -ile tur. „z“ (Šk.);

PEKE ‚dobro je tako‘ (Skok) < tur. pekt; bałk. peke ‚bardzo dobrze!‘

4. Podwyższenie artykulacji e > i:

¹⁰ *Dmitriev, N. K.*: Stroj tiurkskich jazykov, Moskva 1962, str. 27.

¹¹ *Caferoğlu, A.*: Die anatolischen und rumelischen Dialekte, "Philologiae Turcicae Fundamenta" z. 1, str. 247.

¹² *Stachowski, St.*: op. cit., str. 44.

EZBERLI ,napamet' (Šk.) < tur. ezberlemek ,uczyć się na pamięć' (ezberle – osnowa infinitiwu); bałk. ezberli.

5. Delabializacja.

W dialektach tureckich samogłoski -u- i -ü- w sąsiedztwie spółgłosek wargowych, rzadziej innych, przechodzą w -t- lub -i-. Proces ten jest powszechny również w zapożyczeniach:¹³

ZÓRLI ,silan, zdrav; teško, mučno' (Šk., JAZU) < tur. zorlu; ,gwałtowny' < pers. zor + tur. suf. -li, -lu; bałk. zorli.

6. W dialekcie kosowsko-metochijskim i czarnogórskim tur. „t“ przechodzi w samogłoskę zredukowaną, która niekiedy wokalizuje się w „a“:

LAZUM ,potreban; potrebno' (Šk., JAZU) kos. met. lazym (RKMD) tur. lazım ,potrzebny, nieodzowny' < ar. lazim; *stosm. lazum (w lit. tur. zaszła asymilacja nielabialna)

7. Monoftongizacja dyftongów

Jest to zjawisko charakterystyczne szczególnie dla dialektów bałkańskich.¹⁴ Obserwujemy je również na gruncie sch.:

BIRVĀKTILE ,nekad u staro vrijeme' (Šk.) < tur. birvaktiyle; zbałk. birvaktile, bir ,jeden' + vaktiyle ,dawniej'; yi > i;

BIHŪDE ,uzalud' (Šk.) < tur. beyhude, zachbałk. bihude ,daremnny, zbyteczny, czczy, bezużyteczny' < pers. bihude; ei > i.

8. Kontrakcja samogłosek

Zapożyczenia tureckie w sch. mają grupy samogłoskowe pierwotne lub wtórne tzn. powstałe po zaniknięciu rozdzielających je spółgłosek (-g-, -h-, -j-). Często grupy te ulegają ściągnięciu w samogłoski długie. Zjawisko występuje od XVII w.:¹⁵

DŽEMĀTILE, kos. met. džemâtile ,zajedno, u društvu' (Šk., JAZU) < tur. ce-maatiyle (cemati ,wspólnota, zgromadzenie' + -ile „z“;

AŠA-JOKARI ,dolje-gore, tamo-ovamo' (Šk.) < tur. asađi-yukari ,w przyblizeniu'; kontrakcja grupy ađi > sch. ā.

9. Dodanie nagłosowego „a“

AKASTILE obok kastile ,namjerno, iz šale, šaleci se' < tur. kastile ,namjerno' (kast ,namjera' + -ile „z“ (Šk.)

¹³ *Caferođlu, A.*: op. cit., str. 245.

¹⁴ *Caferođlu, A.*: op. cit., str. 246.

¹⁵ *Stachowski, St.*: op. cit., str. 112.

10. Brak asymilacji nielabialnej.

We współczesnym języku tureckim (od XVII w.) zaobserwować można występowanie asymilacji nielabialnej (samogłoska labialna w nie pierwszej sylabie wyrazu lub sufiksie dostosowuje się do samogłoski nielabialnej w pierwszej sylabie): a-u > a-t; e-u > e-i; t-u > t-t; i-ü > i-i; u-a > t-a. Zapożyczenia reprezentują stan staroosmański, bez asymilacji nielabialnej. Jedynie w dialekcie kosowsko-metochijskim spotykamy wyrazy z przeprowadzoną asymilacją nielabialną.¹⁶

LAZUM (znaczn. zob. wcześniej < tur. lazım

ŠÚBHÈSUZ (šuphesus, šuhvesus, šuvesus, šuhvesuz) ,nesumnjivo‘ (Šk.) < tur. şüphesiz ,niewątpliwy, niewątpliwie‘; w sch. ubezdźwięcnienie końcowego „z“ i „b“; p > v wśródgłosie; przestawka spółgłosek.

W procesie zapożyczania przysłówków z języka tureckiego zachodziły też liczne zmiany w systemie spółgłoskowym np.:

1. W wielu przysłówkach obserwujemy asymilacje spółgłoskową. Część zmian dokonała się już prawdopodobnie na gruncie dialektów języka tureckiego lub w języku potocznym.

a) asymilacja pod względem dźwięczności:

BÈZBELI ,sigurno, zaiste; svakako, naravno‘ (Šk.) < tur. besbelli ,oczywisty, oczywiście‘ (belli + tur. prifiks wyrażający abs. superlativ bes-);

BUZBUTUM ,potpuno, sve‘ < tur. büsbütün ,całkiem‘; wygłosowe n > m

b) asymilacja pod względem zamknięcia jamy ustnej:

MUKTÈ (muftè); ,besplatno‘ (Šk.) < tur. muft ,za darmo‘ < pers. muft; kt < ft.

c) ubezdźwięcnienie wygłosowej spółgłoski; niekiedy zachowane są stare spółgłoski dźwięczne:

MÀKSUZ (JAZU) obok maksus, mâhsüz < tur. mahsus ,specjalar, naročit; specjalno, naročito‘ (Skok);

U INAD obok u inat ,usprkos‘ (Šk.) < tur. inat ,upór‘.

2. Dysymilacja spółgłosek:

a) pod względem miejsca - wygłosowe tur. -m > sch. -n:

BIRDEM, BIRDEN ,odmah‘ (Šk.) < tur. birden ,nagle, zaraz‘;

BUZBUTUM (znaczn. zob. wyżej) > tur. büsbütün.

b) dysymilacja spółgłosek na odległość:

ISTEKĀR ,ponowa, iznova‘ (Šk., JAZU) < tur. istikrar ,utwierdzenie, wzmocnienie‘ < ar. istikrār ,powtórzyć‘; r-r > 0-r;

¹⁶ Stachowski, St.: op. cit., str. 81-82.

JANDAL (jandan) ‚na strani, sa strane, na osami‘ (Šk., JAZU) < tur. yandan ‚z profilu‘ (yan ‚strona‘ + dan ‚od, z‘); n-n > l-l.

c) wahania spółgłoskowe w nagłosie (pod wpływem dialektów bałkańskich):

DÂR-MÂR ‚ispreturano, zamješano; nered‘ (Šk., JAZU) < balk. darumar, tur. tarumar ‚pomieszany‘ < pers. tarmar, taru-mar.

3. Spółgłoska „h“ w dialektach bałkańskich (prawdopodobnie pod wpływem słowiańskim) wypada. Sch. „h“ wykazuje tendencję do zaniku od końca XV w.¹⁷ W dialekcie dubrownickim i niektórych dialektach czarnogórskich pozostaje bez zmiany.¹⁸ Podobnie w dialektach bośniacko-hercegowińskich (pod wpływem języka tureckiego)¹⁹ Niekiedy „h“ bywa zastępowane przez inne spółgłoski. W dialekcie kosowsko-metochijskim zanik „h“ w śródgłosie powodował powstanie rozziwu, który likwidowano przez ściągnięcie samogłosek lub wstawienie -j- -v- np.:

SAJI < tur. sahi ‚rzeczywiście, naprawdę < arab. sahih. (RKMD) Samogłoska „h“ najczęściej zanika w nagłosie między samogłoskami, uzadziej w sąsiedztwie spółgłosek lub w wygłosie.²⁰

HERĐUN erđun ‚svaki dan, iz dana u dan, uvijek, vazda‘ (Šk.) < hergün; balk. herg’un < pers. her ‚każdy‘ + tur. gun ‚dzień‘;

ALJA ‚sad‘ (RKMD) < hâlâ ‚wciąż, jeszcze‘ < ar. hala ‚teraz‘;

BADJAVA < stosm. *badihava; lit. tur. bedava ‚darmo, za darmo‘; ‚darmowy‘; zachbalk. badava (Šk.) (RKMD) < pers. bādiheva

4. W zapożyczeniach obserwujemy też dodawanie protetycznego h- do wyrazów zaczynających się na samogłoskę (od XVI w.):²¹

¹⁷ *Belić, A.*: Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika, I deo, Fonetika, Beograd, 1960, str. 106.

¹⁸ *Budmani, P.*: Dubrovački gobor kako se sada govori, Rad JAZU, knj. 65, str. 158. *Bošković, R.*: O prirodi razvitku i zamenicima glasa u govorima Crne Gore, Južno-slovenski Filolog knj. XI, str. 179-197.

¹⁹ *Peco, A.*: Uticaj turskog jezika na fonetiku štokavskih govora, Naš jezik, knj. XVI, str. 137.

²⁰ *Stachowski, St.*: op. cit. str. 146.

²¹ *Stachowski, St.*: op. cit., str. 149.

HÈRAV (hèrlav, hègav, èrav, èrlav, egav; heravo, eravo, hero, hahero) ,iskrivljen, kriv; krivo' (Šk., JAZU) < tur. eğri ,krzywy, zgięty; krzywo („ğ“ po „e“ czyt. „j“);

HAČIK (ačik) ,otvoren, jasan, nepokriven; otvoreno, jasno' (Šk.) (JAZU) < tur. açık ,otwarty, wyraźny, jasno, otwarcie'.

5. Uproszczenie jednolitych grup spółgłoskowych (geminat)

BÈLI beli ,sigurno, zaista'; (Šk., JAZU) < tur. bellt ,jasny, wyraźny, przejrzysty' < pers. beli ,da, dakako' < ar. bala;

MUHÀKAK ,sigurno' (Šk.) < tur. muhakkak ,niewątpliwie, niewątpliwy' < ar. muaqqaq

6. Zaniknięcie „l“

ADETOSUM ,radi običaja' (Šk.) < tur. adetolsun (adet ,zwyczaj, zwyczajowo' + olsun - 3 os. Sg. od olmak ,być') < ar. ada (Šk.)

Zmiany w zakresie morfologii.

Wpływy jednego języka na drugi rozprzestrzeniają się również na znaczące elementy języka czyli na morfemy (pnie, podstawy, przyrostki, sufiksy). Morfemy, które nie figurują jako samodzielne wypowiedzi, zwykle są zapożyczane wraz z całymi jednostkami leksykalnymi. W 1881 r. W. D. Whitney stworzył skalę, według której afiksy, końcówki i fonemy zapożyczane są rzadko. Wynika to z faktu, że mechanizmy językowe, które są częściej uruchamiane, są bardziej zakorzenione w mowie i dlatego najmniej ulegają obcym wpływom. Ze względu na to, że liczba fonemów w danym języku jest stosunkowo mała i każdy z nich powtarzany jest w mowie bardzo często, nie zmieniają się one tak bardzo pod obcym wpływem. Podobnie końcówki i afiksy. Na tym poziomie najczęściej zachodzi podstawienie („substitution“) rodzimych elementów, chociaż i tutaj spotyka się wypadki przeniesienia („transmission“). Zapożyczone afiksy zanim nie wejdą do języka jako część dużej ilości zapożyczeń, stając się elementem jego struktury, nie mogą być produktywne na nowym terenie. Natomiast afiksy języka ojczystego łatwo łączą się z obcymi tematami.²²

Wśród serbsko-chorwackich przysłówków pochodzenia tureckiego, występuje liczna grupa słów będąca pod względem morfologicznym hybrydami utworzonymi z słów tureckich i serbsko-chorwackich afiksów lub

²² Haugen, E.: Proces zaimstvovanja, W: Novoe v lingvistikie

końcówek (na-, ne-, po-, o-, u-, uz-, za-, -ski, -o, -no, -e, -om, -ice, -a, -na, -ije, -ija):

NĀEZBER ‚napamet‘ (Šk.) < tur. ezber ‚zapamiętanie, pamięciowy‘ < pers. ezber ‚pamiętanie‘;

NATAHMĪN ‚vjerovatno‘ (Šk.) < tur. tahmin ‚domniemanie‘;

NAVAKAT ‚navrijeme, u pravo doba‘ (Šk.) < tur. vakit ‚czas‘;

NEVAKTOM ‚u nevrijeme‘ (Šk.) < vaktiyle ‚kiedyś, dawniej‘ < ar. waqt + tur. sufiks -ile ‚z‘;

POBAŠKA ‚napose, odvojeno‘ (Šk., JAZU) zob. obaška;

POTEKĀR, POTEKRĀR ‚iznova, ponova‘ (Šk., JAZU) < tur. tekrar ‚znowu, powtórzenie‘ < ar. teqrar;

OBAŠKA ‚odvojeno, posebno‘ (BAŠKA ‚napose, odvojeno, svako za se, drugo, različito poseban, odvojen‘) (Šk.) < tur. başka ‚inny, odrębny, oprócz, z wyjątkiem‘;

UDUTURE (zob. đuture);

U INĀT ‚usprkos‘ (Šk.) < tur. inat ‚upór, przekora‘;

UZINĀT, UZINĀD (zob. inat);

ZA INĀT, ZA INĀD (zob. inat);

KATILSKI krvnički (Šk.) < tur. katil ‚zabójca, morderca‘;

SĀKATO ‚kljasto, ozlojedeno‘ (Šk.) < tur. sakat ‚okaleczony, kaleka, ułomny‘ < ar. saqat;

ĐUČNO ‚težak, teško, mučno‘ (Šk.) < tur. qılc ‚trudny, ciężki‘; zachbałk. g’uc;

DŽABÈ ‚badava‘ (RKMD, JAZU) < tur. caba ‚darmo‘ („c“ czyt. „dž“);

VĀKTOM ‚s vrijemeom, na vrijeme, upravo vrijeme‘ (Šk.) (zob. nevaktom);

ĐUTURICE (zob. đuture);

TĀHMINĀ (zob. natahmin);

ELBÈTENĀ HELBÈTENĀ (elbet, elbete, helbet, helbete) ‚svakako, sigurno‘ (Šk.) < tur. elbet, elbete ‚bez wątpienia, w kaźdym razie‘;

EFZĀLNIJÈ ‚bolji, odabrani; bolje‘ (Šk.) < tur. efzal ‚lepszy‘ < ar. āfdal;

AJERLIJA ‚srečno‘ (RKMD) < tur. hayrli ‚dobry, szczęśliwy‘.

Tylko 7 spośród zebranych przysłówków (maknairala, đahkad, simsila, kobajagi, kodoja, durman, pločadžik) oparte są na rodzimych tematach, opatrzonych tureckimi sufiksami. Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem nazwanym przez Haugena „reverse substitution“, polegającym na wstawieniu zapożyczonych morfemów w modele języka ojczystego. Ten typ zapożyczeń nazywa „hybrid creation“. Jest on według Haugena przykładem pełnej asymi-

lacji nowych elementów na gruncie języka zapożyczającego, do tego stopnia, że stały się one produktywne.²³

P. Skok słowo MAKŃAIRALĀ wywodzi od serbsko-chorwackiego „maknuti“, do tematu którego dodany został turecki sufiks -airala (part. imp. -air + ola):

SIMSILA „mного, siła“ według Skoka powstało drogą reduplikacji, zgodnie z zasadami tur. słowotwórstwa (absolutna komparacja) (zob. buzbutum, bezbeli, bambaška, bambadava);

ĐĀHKAD „ponekad, katkad, čas... čas“ wg Škaljicia jest hybrydą powstałą ze złożenia tur. kâh („czasami“) i sch. kad;

KOBAJAGI „tobože, kao da“ jest złożeniem tur. bayağt „zwykły, przeciętny, powszedni, trywialny“ i sch ko (kao);

KOĐOJA „tobože“ powstała według Skoka ze złożenia sch. ko (kao) + tur. guya „jakoby, jakby“ < pers. gōya (Skok);

DURMADAN „neprekidno“ (Šk.) utworzone zostało ze słowa tur. durmak ts. znac. (RKMD) tur. durmak „stać, przestawać, trwać“ (w sch. odpadnięcie końcowego „k“) i sch. dan. PLOČADŽIK „dečja igra pločama“ wg. Elezovicia jest złożeniem tur. sufiksu -ğik i sch. słowa „ploča“.

W teorii zapożyczeń przyjmuje się tezę E. Haugena, że wśród zapożyczonych w dowolnym języku wyrazów, przeważają rzeczowniki (przysłówki i przyimki stanowią tylko ok. 1%). Wynika to z tego, że w języku najczęściej jest rzeczowników, potrzebuje on natomiast niewielkiej liczby tzw. słów pomocniczych. W proces zapożyczeń łatwiej poza tym wchodzi duże klasy słów.²⁴ Nie mniej jednak wśród serbsko-chorwackich turcyzmów zebranych przez Škaljicia, w stosunku do ogólnej liczby 7000, jest 158 przysłówek, co stanowi 2,2%, a więc więcej niż w wyżej wspomnianym przypadku.

²³ Haugen, E.: op. cit. str. 372.

²⁴ Haugen, E.: op. cit., str. 373-374.

Wykaz ekscerpowanych źródeł:

Šk. - ŠKALJIĆ, A.: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo, 1966.

Skok - SKOK, P.: Prilozi proučavanju turcizama u srpskohrvatskom jeziku, Slavia, XV, 1938.

JAZU - Rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb 1880-19.

RKMD - ELEZOVIĆ, G.: Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta I, II Srpski dialektološki zbornik, t. IV i VI, Beograd, 1932-35.

ANTONOWICZ-BAUER, L., DUBIŃSKI, A.: Słownik turecko-polski i polsko-turecki, Warszawa 1983.